

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902.2:929Хавлюк](477.44) «1951/2001»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/4.26>

Ленчук Д.М.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

МЕТОДИ ТА МЕТОДИКИ ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК П.І. ХАВЛЮКА

Статтю присвячено науковим розробкам П. І. Хавлюка, пов'язаним із вивченням розвитку населення від неоліту до пізнього середньовіччя. Особливо значна їх частка присвячена історичним процесам на Вінниччині в першому тисячолітті нашої ери. Ця інформація є цінною для розкриття історико-культурних процесів, що відбувались у давнину. П. І. Хавлюк – єдиний в історії археологічних досліджень Вінницької обл., хто проводив безперервні польові експедиції 50 років, першим започаткував у Вінницькій обл. археологічний туризм у наукових цілях, що згодом переросло в популяризацію пам'яткоохоронної справи. 50% пам'яток у реєстрі пам'яток археології виявив і паспортизував Павло Іванович за 27 років. Всебічне дослідження наукової спадщини П. І. Хавлюка допоможе не тільки заповнити прогалини в знаннях про історико-культурні процеси, які відбувались на Вінниччині від неоліту до пізнього середньовіччя, але й посприяти глибшому розумінню історії розвитку археологічної науки, популяризації археологічних знань і культурної спадщини в Україні, міждисциплінарної взаємодії вчених. За мету статті поставлено дослідити підходи П. І. Хавлюка до археологічних розвідок шляхом аналізу методів і методик, які він застосовував. Встановлено, що П. І. Хавлюк за сорок років безперервних та інтенсивних археологічних розвідок обстежив понад тисячу різночасових пам'яток. Виявлено, що з'ясовано, що науковець використовував для цього всі наявні й доступні методи роботи. Визначено, що для виявлення нових об'єктів археологічної спадщини та поглибленого дослідження вже відомих учений розпочав популяризувати археологічну науку, а вже в післявоєнні роки започаткував на території Східного Поділля туристичне краєзнавство через призму археологічного туризму. Встановлено, що головним здобутком розвідок дослідника також є пам'яткоохоронна робота, що виконувалася внаслідок обстеження значних територій та дала змогу зафіксувати низку об'єктів, інформація про які могла бути втраченою через їх руйнування під впливом антропогенного ландшафту.

Ключові слова: археологічна розвідка, П. І. Хавлюк, Східне Поділля, методика дослідження, археологія, археологічний туризм, пам'ятка археології, пам'яткоохоронна справа.

Постановка проблеми. Павлу Івановичу Хавлюку за 50 років постійних досліджень вдалося зібрати багато матеріалів для висвітлення білих плям в історії Поділля. Наукові розробки археолога пов'язані з вивченням розвитку населення від неоліту до пізнього середньовіччя, особливо значна їх частка присвячена історичним процесам на Вінниччині в першому тисячолітті нашої ери. Ця інформація є цінною для розкриття історико-культурних процесів, що відбувались у давнину. П. І. Хавлюк залишається єдиним в історії археологічних досліджень Вінницької області, хто проводив безперервні польові експедиції 50 років та фактично присвятив життя цій справі. Окрім

того, археолог першим започаткував у Вінницькій області археологічний туризм у наукових цілях, що згодом переросло в популяризацію пам'яткоохоронної справи. У реєстрі пам'яток наразі налічується близько двох тисяч пам'яток археології, з них 50% виявив та паспортизував Павло Іванович за 27 років [25–31]. Матеріали про наукову спадщину П. І. Хавлюка дадуть змогу поглибити вивчення стародавньої історії Вінниччини через призму археологічних артефактів і реконструкцій у подальших наукових розробках зі стародавньої історії та археології України, зокрема Східного Поділля. Загалом всебічне дослідження наукової спадщини П. І. Хавлюка допоможе не

тільки заповнити прогалини в знаннях про історико-культурні процеси, які відбувалися в регіоні від неоліту до пізнього середньовіччя, але й посприяти глибшому розумінню історії розвитку археологічної науки, популяризації археологічних знань і культурної спадщини в Україні, міждисциплінарної взаємодії вчених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. 2011 р. В. С. Рудь і В. А. Косаківський опублікували новаторську статтю про внесок П. І. Хавлюка у вивчення старожитностей Поділля, заклавши основу для подальшого дослідження його академічної спадщини та окресливши основні напрямки його археологічних досліджень у регіональному контексті [31]. Їхня подальша стаття 2015 р. [30], присвячена 90-річчю вченого є всебічним оглядом життєвого шляху та наукових досягнень П. І. Хавлюка, підкреслюючи його роль у розвитку української археології. З 2020 р. науковий інтерес до різних аспектів роботи П. І. Хавлюка значно посилюється. О. А. Мельничук і Т. А. Мельничук 2020 р. зосередили увагу на вивченні його досліджень городища уличів Х ст. поблизу с. Червоне [29]. Між 2020 та 2024 рр. Д. М. Ленчук опублікував серію праць, які охоплювали внесок П. І. Хавлюка у вивчення трипільських старожитностей, антропологічних матеріалів з городища уличів і пам'яток буго-дністровської культури [25; 27; 28]. Ці дослідження демонструють широту наукових інтересів П. І. Хавлюка. В публікаціях Д. М. Ленчука, присвячених аналізу археологічних колекцій з розкопок П. І. Хавлюка, що зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї й лабораторії з археології Вінницького державного педагогічного університету [25; 26], не лише визнана масштабність польових досліджень археолога, але й підкреслюють значущість його наукової спадщини для сучасних музеєзнавства й краєзнавства. Статтю А. А. Кізлової 2024 р. присвячено працям П. І. Хавлюка з історії ремесел і технологій [33]. Загалом, дослідники розкривають усе більше сторін багатогранної спадщини науковця, однак зазвичай вони зосереджуються вже на результатах його роботи.

Постановка завдання. Мета роботи: дослідити підходи П. І. Хавлюка до археологічних розвідок шляхом аналізу методів і методик, які він застосовував.

Виклад основного матеріалу. П. І. Хавлюк іще до початку наукової діяльності цікавився пам'ятками археології рідного краю. Зокрема підтвердження цієї думки знаходимо у «Щоденнику археологічної розвідки басейну П. Бугу і Дністра,

1964 р.». Вчений зробив запис у проміжку між 05.08. та 08.08.1964 р. про курганний могильник поблизу с. Жорнище про те, що цей могильник у Горндівському лісі відомий йому ще до війни [12, арк. 8]. Зокрема дослідник у статті за 1957 р. згадує, що взяв за основу завдання, сформовані у № 144 газети «Правда» від 25 травня 1940 р., а саме: «Пізнай свій край, свій район, його історію, його багатства; знати, що таїться в надрах рідної землі, пізнати природу, і не тільки, а навчитися краще використовувати її на благо людини...» [32, с. 17]. Отже, стаття в газеті могла стати рушієм у формуванні майбутніх поглядів дослідника [1, с. 2].

Інформацію про початок дослідницької діяльності археолога знаходимо в одному із рукописів. Він згадує, що: «До 1950 року відноситься початок археологічних досліджень автора» [17, НДФ – 15060]. У дипломній роботі про поселення трипільської культури в басейні р. Соб П. І. Хавлюк подав інформацію, що розпочав археологічні розвідки з басейну вказаної річки 1951 р. спільно з Г. І. Дідоренком [5, арк. 16]. Також археолог пише про початок досліджень: «Починаючи з 1951 р. нами на Південному Бузі була відкрита група зарубинецьких поселень і могильник в с. Рахни» [17, НДФ – 15057, арк. 10]. У листопаді цього ж року вони виявили перше трипільське поселення у с. Бубнівка Гайсинського району. З весни наступного року Павло Іванович організував гурток юних краєзнавців на базі Будинку піонерів Гайсинського району. Разом із гуртківцями він проводив археологічні розвідки в 1952–1955 рр., влаштовуючи походи від одного до 10 днів із залученням до 30 краєзнавців [5, арк. 16]. У польовому щоденнику за 1954 р. знайдено чернетку «оголошення» дослідника про роботу гуртка з таким змістом: «Друзі! 15 грудня о 5-й годині вечора розпочинає свою роботу гурток краєзнавців. У ньому можуть брати участь школярі 6-х – 8-х класів, які бажають отримати значок “юний мандрівник”. Гурток здійснюватиме походи: влітку багатоденні, взимку – одноденні, в ньому учасники отримають навички та знання, необхідні в поході. Записуйтеся до гуртка у завідувачки бібліотеки Будинку піонерів (рос.)» [7, арк. 8]. У статті «З досвіду організації туристських походів в гайсинському будинку піонерів» дослідник згадує: «З археологічними пам'ятками під час походу ми зустрічалися часто, а тому краєзнавці повинні були вміти збирати археологічний матеріал» [32, с. 17].

У першому науковому звіті П. І. Хавлюка теж знаходимо інформацію про роботу гуртка краєз-

навців, а саме: «В червні 1954 р. ... була організована археологічна розвідка протягом 10 днів з участю краєзнавців гуртка при Будинку піонерів під моїм керівництвом. Крім того, особисто мною, було проведено обслідування протягом літньої та осінньої пори року територію Гайсинського, Ситковецького і частини Дашівського районів» [19, арк. 1]. Варто відзначити, що археолог проводив археологічні розвідки подекуди з квітня по листопад [8, арк. 3; 3, арк. 46]. Найактивніший період розвідок припадав на травень – серпень.

Перші археологічні з'їзди П. І. Хавлюк влаштовував у Гайсинському будинку піонерів, а їх учасниками були учні середніх класів. Вони неоднаразово брали участь в археологічних розвідках і розкопках. Їх підсумки підбивалися під егідою Павла Івановича на певних наукових форумах, котрий у такий спосіб привчав молоде покоління знати та пізнавати рідний край, закладаючи розвиток краєзнавства у післявоєнні роки.

У польових щоденниках археологічних розвідок П. І. Хавлюка за 1953–1955 рр. знаходимо ініціали мешканців населених пунктів, подекуди з указаними урочищами розташування пам'яток. Тож з'ясовуємо, що археолог використовував метод опитування громадян, щоб виявляти об'єкти археологічної спадщини переважно на території приватних домогосподарств та з подальшою їх перевіркою. Зокрема у польовому щоденнику за 1954 р. вчений передоповідає: «Кілька років тому громадянин Миколенко В.М. при господарських роботах викопав поховання воїна з озброєнням, речі з поховання передані експедиції Вінницького краєзнавчого музею. Жителі с. Юрківці розповідають, що їм приходилось викопувати речі, різні прикраси, що не збереглися» [19, арк. 9].

Також під час роботи з реципієнтами іноді вдавалося отримати матеріали археології, які знайшли самі мешканці. Наприклад, проводячи розмову з садоводом Миколенком Володимиром Лаврентійовичем, учений отримав таку інформацію: «Місцевим садоводом автору передана посудина 10 см. Посудина була двохсторонньої форми. Вінця орнаментовані бороздками. Глина жовта з домішкою слюди. Зовні посудина орнаментована поясками. Кременіних знарядь мало. Є підстави датувати поселення етапом В» [7, арк. 5].

Також під час розвідок археолог застосовував метод шурфування території. Першу згадку про його використання знаходимо у науковому звіті за 1954 р. Дослідження проведено на городищі у с. Юрківці з метою ідентифікації пам'ятки та виявлення культурних нашарувань. Зокрема

на пам'ятці використано методику перерізу валу [19, арк. 8–9]. Варто відзначити, що часом шурфування припинялося внаслідок виявлення археологічних об'єктів для їх збереження [6, арк. 6].

Отже, вчений організував дослідження басейну р. Соб протяжністю 100 км, що, у свою чергу, зацікавило ІА АН УРСР [4, арк. 16]. На думку П. І. Хавлюка, цінність його роботи полягала в тому, що: «На відміну від попередніх дослідників, нами було застосовано метод суцільної розвідки території декількох південно-східних районів області площею понад 15 тис. кв. км.» [16, НДФ – 15060].

Враховуючи здобутки археолога, 1955 р. йому видали «Відкритий лист» на розвідки басейну р. Соб. Наступного року дослідник отримав дозвіл на розвідки басейну Південного Бугу в межах Вінницької області [4, арк. 16]. Подальші дослідження проводилися так: «Археологічні розвідки влітку та осінню 1955 р. були організовані самим автором методом виїзду на мотоциклі в певний район». Дослідження цієї території перш за все пов'язані з виявленням нових пам'яток доби неоліту [18, арк. 2].

П. І. Хавлюк зробив перші кроки в археології за допомогою наукового керівника, доцента Ужгородського державного університету Ф. П. Потушняка та співробітника ІА АН УРСР кандидата історичних наук В. М. Даниленка [4, арк. 17]. Згодом археолог працював під керівництвом наукового керівника, директора Державного Ермітажу, доктора історичних наук М. І. Артамонова. Взаємодія з науковцями різних наукових шкіл свідчить про формування в археолога нового погляду на археологічну науку.

Зокрема В. М. Даниленко згадує, що 1955 р. його група досліджувала район Завалля – Первомайськ, а співробітник експедиції П. І. Хавлюк проводив розвідки дещо північніше в межах ділянки Ладжин – Брацлав [2, с. 47]. Про діяльність експедиції П. І. Хавлюк писав: «Перші стійбища (назвемо їх так, через тимчасовий характер поселень людей у цей час) в межах Середнього Побужжя були виявлені нами в 1956 р. Успішному відкриттю їх сприяли розкрита стійка топографія розташування стоянок вище і нижче річкових порогів на рівні підвищеної надзаплавної тераси, а то і над самою поверхнею річки, чи на островах. Прийшлося лопатою зачистити чималі ділянки берегів, зрізи розливів, або встановити наявність культурного шару. Так поступово було розшукано 35 стоянок. При цьому виявилось, що на відміну від стоянок Нижнього

Побужжя в середній частині П. Бугу переважна більшість з них добре збереглась, а тому може дати в процесі дослідження потрібний науці матеріал. Все це призвело до створення Південнобузької неолітичної експедиції інституту археології АН УРСР під керівництвом відомого спеціаліста в галузі неоліту В. М. Даниленка з участю автора» [16, НДФ – 15043, арк. 6–7]. 1958 р. П. І. Хавлюк описує взаємодію з учителем так: «Час на розвідувальні роботи був обмежений участю в археологічній експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. М. Даниленка протягом майже 2-х місяців (рос.)» [22, арк. 1]. Востаннє П. І. Хавлюк згадує про спільну роботу з науковцем на сторінках щоденника за 26.07–01.08.1959 р. [4, арк. 20–25]. Результатом взаємної роботи з В. М. Даниленком археолог назвав те, що: «Впродовж шести років у процесі розкопок було зібрано матеріал, який дозволив виділити три послідовних етапи і п'ять фаз розвитку неолітичного населення Побужжя» [16, НДФ – 15043, арк. 3–4].

1956 р. археолог організував експедицію Вінницького обласного краєзнавчого музею по маршруту вже виявлених пам'яток басейну р. Соб для їх поглибленого вивчення та створення археологічної карти цієї території [4, арк. 16]. У науковому звіті за цей період П. І. Хавлюк детальніше розповідає про особливості його проведення, а саме: «Розвідка була організована на кошти автора. Засобом пересування був мотоцикл, яким розвідник пересувався то по одному, то по другому березі, в разі потреби оглянути протилежний берег ріки, використовувалась резинова надувна лодка місткістю в 100 кг. Часто в роботі по археологічному дослідженню ріки автор користувався великодушною допомогою місцевих піонерів, що не тільки допомагали в розкопках, але вказували окремі пункти, де вони знаходили кремій, кераміку і т. д.» [20, арк. 1]. Цього ж року прослідковано, що дослідник записував і різнопланові легенди, пов'язані з дослідженими населеними пунктами. Варто відзначити легенду про історію назви с. Клебань, почуту 07.08.1956 р. від 78-річного Галагдина Степана Гнатовича [3, арк. 4].

1958 р. археолог розпочинає проводити на деяких пам'ятках археології фотофіксацію для їх візуального відтворення в науковому звіті. У щоденнику наступного польового сезону знаходимо запис, зроблений 09.07.1959 р., про те, що Павло Іванович залучав до розвідувальних робіт інших спеціалістів, а саме: «Разом з топографом Троцькою М. Ф. складав топографічний план городищ біля

с. Трасівки (рос.)» [4, арк. 17]. Наступного року П. І. Хавлюк створив Подільський археологічний підрозділ у складі Бузької археологічної експедиції ІА АН УССР для розвідки ранньослов'янських поселень. До нього долучилися топограф М. Ф. Троцька та науковий співробітник Державного Ермітажу Т. М. Мінасян. Фінансували експедицію за рахунок Державного Ермітажу та Ленінградського ордена Леніна Державного університету ім. Жданова [21, арк. 1].

Також П. І. Хавлюк застосовував метод локальних розвідок для виявлення пам'яток у місцях, що за топографічними умовами відповідають їх заселенню. Отже, на пам'ятці Кисляк Гайсинського району. (04.05.1962 р.): «Для перевірки існування черняхівського поселення північно-східніше від села, було проведено розвідку навколо села в північно-східному й зх. районі. Наявність поселення вказаного типу встановлено (рос.)» [10, арк. 10]. Траплялися випадки, що пам'ятку в сприятливих місцях для заселення не виявлено. Зокрема 15.09.1965 р. археолог згадує: «З метою виявлення слідів палеоліту в район ст. Самчинець був зроблений виїзд. Оглянуті яри вздовж лівого берега Бугу від Райгорода до Самчинець ... Ні в одному з ярів слідів кременю не виявлено» [13, арк. 24].

Головним досягненням ученого є використання методу суцільної розвідки. Він полягав у тому, що розвідки проводилися вздовж великих річкових артерій та у місцях новобудов. Тож П. І. Хавлюку вдалося виявити нові археологічні пам'ятки, встановити хронологічні та культурно-етнічні періоди, а також підготувати карту пам'яток археології [23, арк. 9].

Подекуди археолог використовував метод повного вивчення території, зокрема в с. Юрківці (28.05.1962 р.): «... знайдено ... Один фрагмент кераміки черняхівського часу. ... Було оглянуто всю територію навколо села на захід і південний захід, де припускалася наявність селища черняхівського часу. Такого не виявлено. ... Отже, існування поселення в районі с. Юрковець виключено (рос.)» [10, арк. 16]. Поодинокі знахідки матеріалів трапляються поблизу вже відомих пам'яток. Наприклад, поблизу с. Криківці в ур. Грабник (12.06.1962 р.) дослідник виявив, що: «На протилежному боці струмка, дещо вбік від “Високого” трапляється кераміка аналогічного вигляду. Необхідна подальша розвідка» [10, арк. 17]. Наявність незначного матеріалу на поселенні Косаново (03.05.1963 р.) Павло Іванович у щоденнику пояснює так: «Можливо, що невелика кількість черепків на поверхні зумовлене оранкою і копан-

ням ґрунту. Бажано оглянути поселення ще раз (рос.)» [11, арк. 4].

Наявність невеликої кількості матеріалу не завжди дає змогу встановити розміри поселень та їх культурну належність. У щоденниках першу проблему П. І. Хавлюк описує під час досліджень таких населених пунктів: Скрицьке, ур. Мельники (18.09.1965 р.): «Культурний шар скритий досить сильно ґрунтом. Розміри поселення определити не вдалося» [13, арк. 28]; Липчани, ур. Поліг (18.09.1965 р.): «Точні розміри прослідкувати не вдалося через оранку» [13, арк. 32]; Козлів в 1 км на захід від села в напрямку Липчан (осінь 1965 р.): «Точні розміри поселення встановити не вдалося через зорану поверхню» [13, арк. 32]; Іванківці, по дорозі на Шаргород (червень 1968 р.): «Площа поселення щороку зорується, але культурний шар в окремих місцях прикритий ґрунтом» [14, арк. 22]; Кунка ур. Добра долина (1976 р.): «Селище відкрите в 50х роках, але точно встановити його межі вдалось лише в 76 р. Справа в тому, що воно довгий час було засіяне травами: клівер, еспарцет і др., а тому орний шар був досить сильно забитий» [16, арк. 4]. Однак при повторних дослідженнях поселень за прикладом пам'ятки Соکیلці 1974 р. з'ясовано: «На північній околиці села ... знаходиться селище зарубинецької культури, відкрите мною ще в 56 році. З метою уточнення його датування було проведено додаткову розвідку з одночасним складанням плану. Розвідка дала можливість уточнити, що селище має розміри понад 600 м» [15, арк. 33].

П. І. Хавлюк не завжди міг установити етнічну належність пам'ятки. Зокрема під час розвідки на поселенні Сорока (12.07.1965 р.) він згадує: «Керамічний матеріал поки що не зовсім ясний. Більше всього, що тут існували послідовно поселення епохи бронзи і передскіфського часу. В окремих місцях помічені залишки глини з стінної обмазки» [13, арк. 12]. Археолог вважав, що у таких випадках: «За поселенням потрібно організувати нагляд коли буде зорана прилегла частина поля» [13, арк. 13]. На прикладі поселення Кальник встановлено, що П. І. Хавлюк: «В 1953 р. проходячи через місцевість ... було підібрано кілька осколків кераміки, характерної для пізнього трипілья (СІ) 7 серпня 55 р. місце знахідки було відвідано з метою уточнення припущень, що знайдена кераміка відноситься до Трипільського поселення. Було оглянуто площу 200 × 200 м, на якій знайдено кераміку, характерну для пізнього СІ етапу Трипілья» [6, арк. 6]. В іншому випадку під час дослідження поселення Вінницькі хутори

в ур. Свистуха (22.04.1969 р.) з'ясовано, що: «Повторне відвідання селища дало можливість зібрати новий матеріал, який більш повно характеризує дану пам'ятку» [14, арк. 40].

Але такий метод не завжди міг принести результати. В с. Вінницькі Хутори (22.04.1969 р.): «При повторному відвіданні селища знайдено черепок черняхівського горшка. Необхідні нові збори кераміки для остаточного в'яснення етнічної приналежності пам'ятки» [14, арк. 39]. Це означає, що не завжди багаторазове відвідування поселення без шурфування чи інших сучасних методів дослідження дасть змогу отримати потрібну інформацію. Але під час розвідок П. І. Хавлюк спостерігав й інші можливості для зібрання матеріалів, зокрема у с. Остапківці (1955 р.): «При оранці поля недалеко від села Перепеличя на підвищенні вигорюються черепки і обпалена глина» [6, арк. 2]. Інші ідеальні умови для зібрання підйомного матеріалу згадуються під час обстеження с. Нижній Олчедаїв в ур. Містисько (червень 1968 р.): «На городах жителів села є багато глини, кераміка, яку вони старанно викидають на межу» [14, арк. 18–19].

З весни 1964 р. П. І. Хавлюк розпочав перевіряти береги Ладижинського водосховища, що почали суттєво руйнуватися внаслідок набору води. Він очікував зібрати додатковий підйомний матеріал для виявлення нових пам'яток та уточнення належності вже відомих [24, арк. 1]. Наприклад, під час повторної розвідки поселення Щурівці 1974 р. встановлено: «Після утворення Ладижинського водосховища високі й обривисті береги мису почали підмиватися хвилями. За десяток років змита значна частина мису. Саме з цього боку у воді та частково в стінках обриву виявлена ранньослов'янська кераміка ... В обриві берегової лінії на глибині 1,80 м відкрилися залишки печі слов'янської землянки. Селище розташоване ... в урочищі "Березина", яке відкрите в 1958 р.» [15, арк. 34].

П. І. Хавлюк приділяв особливу увагу пам'яткоохоронній діяльності у педагогічній роботі. Наголошуючи студентам, що були учасниками його археологічних з'їздів та наукових форумів у стінах Вінницького педагогічного інституту, на необхідності охороняти та зберігати пам'ятки археології.

Окремо слід розглянути, як П. І. Хавлюк виявляв могильники. Для їх пошуку він використовував методики опитування та візуального спостереження. Зокрема так археолог виявив низку поховальних комплексів.

1) Косаново, ур. Щуровецьке поле, Ситковецький район (13.04.1958 р.): «У 1956 р. місцевими жителями, які брали глину, було викопано 3 кістяки. Трохи далі, у дворі громадянина Ткаченка, який живе неподалік, під час будівництва колодязя було викопано кістки з черепом, під час копання ямки у 1956 р. також було вирито дрібні кістки, очевидно з дитячого поховання (рос.)» [8, арк. 3; 22].

Копіївка, Дашівський район (13.04.1958 р.): «Цього року за розповіддю колишнього бригадира кормової бригади, а нині голови сільради я зробив зачистку стінок кагатів, у яких на зиму ховали буряк та картоплю. В результаті цього було знайдено фрагменти товстостінної кераміки в шарі золи та кісток. За його розповідями в цих місцях знаходились кістки і навіть черепи людей. Мені не вдалося побачити нічого подібного» [8, арк. 7].

Михайлівка, ур. Окописько Тульчинський район (08.08.1958 р.): «На ній часто знаходили кістки, місцевий красзнавець Чорний знайшов кістки, бронзовий браслет та уламки кераміки. Під час огляду вдалося знайти кілька фрагментів мисок, які при промиванні виявилися за якістю глини ідентичними грушоподібним посудинам з поховання в с. Степашки (рос.)» [3, арк. 5].

Станція Кароліна, в 1 км від ур. Баранова (03.09.1960 р.): «Місцевий житель розповів, що під час будівництва дороги знаходили людські кістяки зі зв'язаними дротом руками. Очевидно в цьому місці знаходиться могильник, а дріт не що інше, як кручені браслети. В урвищі помічено залишки житла (рос.)» [4, арк. 43].

Радгоси (15–18.06.1964 р.): «По розповідям місцевих жителів, на протилежному боці річки при ритті господарських ям викопувались людські кістки і черепки. Місцева жителька Сіденко, що оглянула зібрані на поселенні обломки посуду, заявила, що також самі знаходились біля похованих. Всього було викопано 5 кістяків попід межу її города і на городі. Таким чином в цьому місці був розташований могильник черняхівського типу. Це вже друга пам'ятка цього типу після черняхівського могильника в Косанові» [11, арк. 4].

Борщівці на Наддністрянщині (червень 1968 р.): «Могильник черняхівського часу розташований на городі громадянки Мельник. Під час будівництва хати і господарських споруд було знайдено кілька поховань, речі від яких не збереглися. Кістяки всіх похованих орієнтовані головами на захід і півн. захід. Останнє поховання знайдене на вуглу хати під час обрізки землі. Біля нього був кувшин який зберігся в школі і переданий музею,

а також дві фібули. Невідомо, що це було за поховання: жіноче, чоловіче (знайд. пряжка) чи два поховання (2 фібули). Орієнтований головою кістяк був на півн.-захід. Копать могильник неможливо через забудову місця. Слідів селища не знайдено» [14, арк. 17].

Рахни Собо́ві (червень 1968 р.): «В 1954 р. на польовій дорозі, що зв'язує місцевий колгосп с. Рахнів Собо́вих водою було вимите трупоспалення. Перші три поховання знайдені по поверхневих ознаках. Під час заглибленої оранки для ц. буряків на глибину 0,35 м на поверхні оказались кістки» [14, арк. 32–33].

За допомогою методу опитування дослідник виявив залізоплавильний комплекс у с. Телегнівка, урочище Горб Немирівського району (25–26.06.1959 р.): «За розповідями місцевих жителів тут знаходились глиняні трубки, можливо від залізоплавильних горнів. В районі знахідок трубок та розораної величезних розмірів ями (залізоплавильний горн) було оглянуто всю прилеглу територію. У багатьох місцях виявлено скупчення шлаку – відходів від залізоплавління. В одному з водомийних рівчаків виявлено фрагменти трубок, шлаку та обпаленої глини. При зачистці цього місця встановлено, що там знаходилась залізоплавильна піч (рос.)» [4, арк. 9–10].

Також П. І. Хавлюку траплялися нумізматичні знахідки, зокрема в с. Мар'янівка, урочище «Гєпова» Немирівського району (29.06.1959 р.): «Місцеве населення при обробці полів часто знаходить монети, одну з них передала мені під час відвідування поселення колгоспниці Тупчій Марія Григорівна, іншу монету – польську початку XVII ст. – Головенько Віра Гнатівна, знайдену вже в селі. Монета срібна. За розповідями місцевих жителів римські монети тут знаходять дуже часто (рос.)» [4, арк. 11].

Організувавши систематичні дослідження, П. І. Хавлюк долучився до огляду поселень, які були відомі та введені до наукового обігу. Зокрема перевірено такі пам'ятки: Нижній Перевал в ур. Стрілиця (12.06.1962 р.): «На думку Ю. В. Кухаренка, тут розташоване черняхівське поселення... Огляд прилеглих схилів знахідок черняхівської кераміки не дав. Тут на двох схилах виявлені слов'янські посади. Таким чином, і тут черняхівського поселення немає» [10, арк. 17].

Остапківці, ур. Над Прудами, Брацлавський район (14.07.1959 р.): «Метою моєї ретельної розвідки була розвідка місцезнаходження поселення зарубинецько-корчуватівського типу, про яке згадується в статті Г. В. Махно "Раннеслав.

пам.-ки в Среднем Поднестровье”... При цьому Остапківці розміщені на карті на правому березі, тоді як вони насправді розташовані на лівому березі (рос.)» [4, арк. 19].

Слобода-Бушанська (1964 р.): «На карті Махно в цьому населеному пункті вказані два черняхівських поселення. При цьому вона припускає, що вони пізні. Перевіркою встановлено, що тут не два поселення, а одне, розділене лише яром. При цьому неправильно вказана також і орієнтація. Не на південний схід від села, а на південний захід або, точніше, на захід. Керамічний матеріал на поселенні нічим не відрізняється від інших пам’яток Наддністрянщини та Південного Побужжя, які ніяк не можна вважати всі пізньочерняхівськими... Отже, на цьому пункті одразу видно, що карта Махно страждає на низку серйозних неточностей (рос.)» [11, арк. 13].

Вила Ярузькі (15.05.1965 р.): «З метою перевірки наявності в Вилах Ярузьких поселень черняхівської культури, зробив обстеження місцевості в районі села ... Наявність селища не встановлена. Немає його ні в урочищі “Щовб”, як пише В. Махно, ні на шкільній садибі. В урочищі “Щовб” (горб), розташоване пізньотрипільське поселення. ... Частина кераміки має сірий колір. Можливо це і послужило причиною твердження того, що тут є черняхівське поселення. ... Із двох черняхівських поселень, що вказані Є. Махно тут не знайдено слідів жодного. Це підстава прикладу, наскільки несерйозно дослідниця користувалась джерелами для складання карти» [13, арк. 5–6].

Кушенці (25.05.1963 р.) «В книзі Є. Сіцинського в с. Кушенці згадується слов’янське городище. Колись воно було розташоване поблизу берега річки. В н. ч. є дуже скопаним пагорбом, усередені котрого багато ям, де й досі беруть землю для господарських потреб. Тому навіть не можна встановити, чи було тут городище? Лише з південно-західного боку ніби збереглися залишки рову та валу, які незабаром також зникнуть (рос.)» [11, арк. 12–13].

Мельниківці (1963 р.): «27 травня. Перевірив стан городища, згаданого в книзі Є. Сіцинського в центрі с. Мельниківець. Місцеві мешканці вказали на одне місце, розташоване на високому місі

над річкою. Правда, ніяких ознак укріплення тут немає. Навіть культурного шару X–XI ст. немає. Тут удосталъ на зораній землі кераміки пізнішої, починаючи з XVI–XVII і подальших століть. Мис є досить зручним місцем для оборони, його краї обривисті, можливо, що тут існувало укріплення, але пізніше (рос.)» [11, арк. 13].

Неточності у праці Є. Сіцинського щодо розміщення городищ варто розглянути через призму результатів розвідок П. І. Хавлюка на інших городищах. Описуючи залишки городища у м. Ладижин (1969 р.) археолог спостерігав: «Можна допускати, що це було скіфське городище складно-мисового типу, але напільний вал повністю зруйнований, як це сталось з городищем біля с. Рудниці, Піщанського району. Пізніше це городище було пристосоване слов’янами. Це наочний приклад того, що деякі городища втратили свій початковий вигляд і при вирішенні питання про його етнічну приналежн. необхідні детальні дослідження» [9, арк. 16]. Варто відзначити, що за понад століття з розвитком інтенсивного землеробства городища суттєво пошкоджені, а в окремих випадках були знищені. Можливо, внаслідок останнього випадку археолог не зміг виявити перераховані пам’ятки. Для вирішення цієї дискусії необхідно проводити геомагнітну зйомку значних територій, щоб виключити існування на них різних об’єктів археологічної спадщини.

Висновки. П. І. Хавлюк за сорок років безперервних та інтенсивних археологічних розвідок обстежив понад тисячу різночасових пам’яток. Науковець використовував для цього всі наявні й доступні методи роботи. Для виявлення нових об’єктів археологічної спадщини та поглибленого дослідження вже відомих учений розпочав популяризувати археологічну науку. Вже в післявоєнні роки на території Східного Поділля Павло Іванович започаткував туристичне краєзнавство через призму археологічного туризму. Головним здобутком розвідок дослідника також є пам’яткоохоронна робота, що виконувалася внаслідок обстеження значних територій. Вона дала змогу зафіксувати низку об’єктів, інформація про які могла бути втраченою через їх руйнування під впливом антропогенного ландшафту.

Список літератури:

1. Внимание краеведению. *Правда*. 25 мая 1940. № 144 (8190). С. 2.
2. Даниленко В. Н. *Неолит Украины: главы древней истории Юго-Восточной Европы*. Киев: Наукова думка, 1969. 257 с.
3. Державний архів Вінницької області (Держархів Вінницької обл.). Ф. Р-5265. Оп. 12. Спр. 2. 1956 р.
4. Держархів Вінницької обл. Ф. Р-5265. Оп. 12. Спр. 3. 1959–1961 рр.
5. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Д-7298.

6. ВОКМ. Д-7341. 1955 р.
7. ВОКМ. Д-7342. 1954 р.
8. ВОКМ. НДФ – 8140. 1958 р.
9. ВОКМ. НДФ – 8143. 1969 р.
10. ВОКМ. НДФ – 8145. 1961–1962 рр.
11. ВОКМ. НДФ – 8146. 1963 р.
12. ВОКМ. НДФ – 8147. 1964 р.
13. ВОКМ. НДФ – 8148. 1965 р.
14. ВОКМ. НДФ – 8149. 1967–1969 рр.
15. ВОКМ. НДФ – 8153. 1974 р.
16. ВОКМ. НДФ – 8155. 1976 р.
17. ВОКМ. НДФ – 15038–15061.
18. Науковий архів Інституту археології НАНУ. Ф.е. 2455. 1955/35. 1954 р. 20 арк.
19. НА ІА НАНУ. Ф.е. 2554. 1954/40. 1954 р. 20 арк.
20. НА ІА НАНУ. Ф.е. 2637. 1956/21. 1956 р. 18 арк.
21. НА ІА НАНУ. Ф.е. 3306. 1959/18. 1959 р. 13 арк.
22. НА ІА НАНУ. Ф.е. 3310. 1958 р. 17 арк.
23. НА ІА НАНУ. Ф.е. 4048. 1963/14. 1963 р. 26 арк.
24. НА ІА НАНУ. Ф.е. 4300. 1964/21. 1964 р. 10 арк.
25. Ленчук Д. Антропологічний матеріал із городища уличів 10 століття біля с. Сажки на Вінниччині із розкопок П. І. Хавлюка у 1970–1978 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. 2023. № 46. С. 9–19. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-9-19>
26. Ленчук Д. Колекція археологічних старожитностей із розкопок П. І. Хавлюка у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. 2023. № 45. С. 9–18. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-9-18>
27. Ленчук Д. Пам'ятки буго-дністровської та трипільської культури у науковій спадщині П. І. Хавлюка. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. 2024. № 48. С. 9–17. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-9-17>
28. Ленчук Д. Трипільські старожитності з розкопок П. І. Хавлюка в колекції лабораторії з археології факультету історії, права і публічного управління ВДПУ імені М. Коцюбинського (до 95-річчя від дня народження). *Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXXI Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України, 24–25 вересня 2020 р.* Вінниця, 2020. Ч. 1. С. 11–14.
29. Мельничук О. А., Мельничук Т. А. Городище уличів Х ст. поблизу с. Червоне в дослідженнях П. І. Хавлюка. *Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXXI Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України, 24–25 верес. 2020 р.* Ч. 1. Вінниця, 2020. С. 40–46.
30. Рудь В., Косаківський В. До 90-річчя Павла Івановича Хавлюка. *Археологія*. 2015. № 2. С. 148–152.
31. Рудь В., Косаківський В. П. І. Хавлюк – дослідник старожитностей Поділля. *Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодні»*. Вінниця, 2011. С. 312–317.
32. Хавлюк П. І. З досвіду організації туристичських походів в Гайсинському Будинку піонерів. *В похід по рідному краю*. Вінниця, 1957. С. 17–22.
33. Kizlova A. Publications by P. Khavliuk on the History of Crafts and Technologies. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2024. № 49. С. 91–102.

Lenchuk D.M. METHODS AND TECHNIQUES OF ARCHAEOLOGICAL EXPLORATIONS BY P.I. KHAVLIUK

The article deals with the scientific research of P. Havliuk related to studying population development from the Neolithic to the Late Middle Ages. A significant portion of his work focuses on historical processes in the Vinnytsia region during the first millennium of our era. This information is valuable for revealing the historical and cultural processes that occurred in ancient times. P. Havliuk is the only archaeologist in the history of Vinnytsia Oblast who conducted continuous field expeditions for 50 years, first initiating archaeological tourism for scientific purposes in the region, which later grew into the popularization of monument preserva-

tion. Pavlo Ivanovych discovered and certified 50% of the archaeological sites in the registry over 27 years. A comprehensive study of P.

Havliuk's scientific heritage will help not only fill gaps in knowledge about historical and cultural processes that occurred in the Vinnytsia region from the Neolithic to the Late Middle Ages but also contribute to a deeper understanding of the archaeological science's development, popularization of archaeological knowledge and cultural heritage in Ukraine, and interdisciplinary collaboration among scientists. The article aims to investigate P. Havliuk's approaches to archaeological exploration by analyzing the methods and techniques he employed. It is established that P. Havliuk examined over a thousand archaeological sites of various periods during forty years of continuous and intensive archaeological surveys. It was discovered that the researcher used all available and accessible work methods. It is determined that to identify new archaeological heritage sites and conduct in-depth research of already known ones, the scientist began to popularize archaeological science, and in the post-war years initiated tourism local history through the prism of archaeological tourism in the Eastern Podillia region. It is established that the main achievement of the researcher's surveys is also the monument preservation work, carried out as a result of examining significant territories, which made it possible to record a number of objects whose information could have been lost due to their destruction by anthropogenic landscape.

Key words: *archaeological survey, P. Khavliuk, Vinnytsia region, research methodology, archaeology, archaeological tourism, archaeological monument, monument preservation.*